

יום כיפור, בין בריחה לחיפוש תוכן חילוני

45

איך מרגישים ומה עושים ישראלים-חילונים ביום כיפור? עיון שושנען על סקר בין סטודנטים מגלה, כי בהשוואה לסדר הפסח, ציון יום כיפור הרבה יותר רחוק מהמסורת. הסיבה לניתוק היא שיום כיפור המסורתי דל בתוכן משפחתי. אנשים שהתנערו מתכניו הרליגיוזיים, מתקשים למצוא בו אחיזה

ד"ר שלמה דשן הוא מנהל מרכז המחקר והמחקר במחלק לסוציולוגיה ואתנוגרפיה באוניברסיטת תל-אביב

בחוקרים, השכבה שהם שייכים לה והשכבה שאליה מבטיהם מכוונים, משפיעים על עיצוב הממצא. לכן יש אם כן עניין לאבחון את נקודת התצפית שבה עומד כאן החוקר לעומת השדה שלו. אני שייך לשכבה הדתית בישראל ומתעניין בשכבה הישראלית-החילונית בעלת יוקרה ודומיננטיות חברתית. יש כאן דמיון למצב של אנתרופולוגים-ילידים, בחברות שחקרו בעבר מדעני חברה מערביים, שפנו לחקור חברות מערביות. בשני המקרים, שלהם ושלי, חל היפוך, נדיר באנתרופולוגיה, בנקודת התצפית של החוקר לעומת השדה שלו. זה מקרה של "מחקר כלפי מעלה", studying up, בניגוד ל"מחקר כלפי מטה" studying up הרגיל בעבודת שדה אנתרופולוגית.

סקר של נוהגי דת ומסורת בישראל שנעשה לפני כמה שנים במכון גוטמן (לוי, לוינסון וכ"ץ, תשנ"ד) גילה, ששיעור גבוה מאוד של יהודים ישראלים מקיימים נוהגים מסורתיים, ובפרט את ליל סדר של פסח (כ-90%) ואת צום יום כיפור (כ-70%). שיעורים גבוהים אלה אינם כוללים רק אנשים המגדירים עצמם כדתיים, אלא גם את רוב הרואים עצמם מסורתיים

במשך שנים רבות מיעטו הסוציולוגים בארץ לעסוק בנושא הדת בחברה הישראלית. הדבר נתפס פחות חשוב מאחרים, ולעיסוק בו היתה יוקרה מעטה בהשוואה לתחומים אחרים, ריאליים, מוחשיים יותר. האנתרופולוגים הישראלים, בשל מורשת המקצוע המדגישה ענייני תרבות וטקס, התעניינו בהם, אבל להתעניינות זו היה גוון ייחודי. המחקר האנתרופולוגי היה מכוון דווקא לשכבות לא-שולטות בחברה, ודווקא לגילויים אקזוטיים של פעילות דתית. כך, למשל, האירו מחקרים אנתרופולוגים הערצת קדושים ססגונית, ואמונות נלוות של יוצאי צפון-אפריקה בעיירות פיתוח. לא הושקע מאמץ מחקרי דומה לחשוף פעילות טקסית ואמונות בשכבות חברתיות גבוהות בחברה הישראלית (דשן ושוקד, תשמ"ד: 20-21). כמו אנתרופולוגים לרוב בכל מקום, הרבו אנשי המקצוע בארץ בחקר בני מעמדות נמוכים מהם, ונמנעו מלחקור בשכבות של דומים להם או גבוהים מהם.

מדעני חברה מיעטו גם להתעניין בפעילות דתית ובשכבות דתיות בחברה הישראלית, בשל המבנה החברתי הישראלי. עקב השתנות החברה הישראלית נעשה חקר הדת בולט יותר בשנים האחרונות. חוקרים מתעניינים כנשים מזרחיות-מסורתיות ובחבריות, במתנחלים, באנשי ש"ס, בבעלי תשובה ועוד. ואולם עדיין נשמרת מסורת המקצוע המקשה על פריצת העיון לעבר מעמדם של החוקרים עצמם והמעמד הגבוה מהם. עם התגברות הפולמוסים בין דתיים וחילוניים, מתנהל דיון ציבורי בדבר טיב היהדות של השכבה הגבוהה החילונית, ובפרט על טיב "ארון הספרים היהודי". הדיון הזה מעורר גם פתיחת חלון מחקרי אל היהדות של ישראלים-חילונים. למדעני חברה אין היום ימרה של אובייקטיביות פוזיטיביסטית, שהיתה לקודמיהם לפני שנים-שלושה דורות. מקובל לחשוב היום, שנקודת המבט של

"יום כיפור כאילו כפה עצמו עלי... חוסר הנוחות, האוכל שנוגמר בשלב מסוים. החום. האווירה הכאילו-מחאתית נסתיימה בקול דממה"

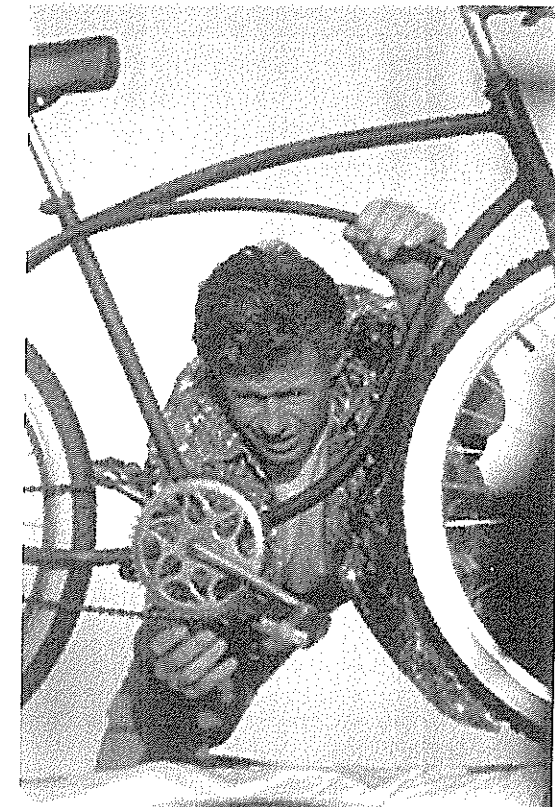
וחילונים. לפי הסקר, בולט יום כיפור פחות מאשר ליל הפסח בהווה הישראלית. אך גם הוא ניכר מאוד. בסקר הזה נמסר, שבנוסף ל-70% מהאוכלוסייה המקיימים את הצום, עוד 10% צמים באופן חלקי. כך, כ-80% מן היהודים הישראלים נוטלים חלק בציון יום כיפור בדרך מסורתית כלשהי. הסקר מדווח כי לפי עדותם העצמית, כ-40% מהתושבים רואים עצמם שומרי מצוות "במידה רבה" (וחלק מהם גם

כ"מקפידים לשמור". כ-40% שומרים במקצת, ורק כ-20% מעידים על עצמם "שאינם שומרים כלל". המשיבים שאינם מציינים את יום כיפור (20% מן האוכלוסייה), ואלה שאינם מציינים את הפסח (10%), הם בני השכבה הישראלית-חילונית המובהקת, "שאינם שומרים כלל".

יש התאמה בין נתוני הסקר בדבר התפלגות האוכלוסייה מבחינה דתית לנוהגי פסח ויום כיפור המדווחים בו. השכבה החילונית המובהקת מונה לפי הסקר 20% מכלל האוכלוסייה. בעקבות זאת, יש הבדל גדול בין נוהגי הפסח לנוהגי יום כיפור בשכבה החילונית. כמחצית אלה שסיווגו עצמם בקטגוריה של "אינם שומרים כלל" מציינים את ליל הפסח. במאמר קודם על היהדות של ישראלים-חילונים עסקתי בחגיגת ליל הפסח (דשן, תשנ"ח ב'), והראיתי, שיש להסביר את השיעור הגבוה של השתתפות בחגיגות ליל הסדר במונחים של חיי משפחה. דהיינו, ליל הסדר אצל ישראלים-חילונים הוא בראש וראשונה ביטוי למשפחתיות. הראיתי שהמשפחתיות חשובה יותר מהתוכן הסמלי הדתי. המשפחתיות אף משבשת את

שלוש תלמידות ביקרו ביקור קצר בבית-הכנסת. אחת, שצמחה ניסחה זאת באופן משפחתי, כ"ביקור אצל אבא בבית הכנסת"

מגוונים (דתי, לאומי, טבעי-עונתי, משפחתי), התכנים של יום כיפור מגוונים פחות. יום כיפור הוא המועד הדתי הצרוף ביותר בלוח השנה היהודי. יש לו אך מעט תוכן לאומי, ואין לו כלל תוכן עונתי-טבעי. גם התוכן המשפחתי מועט בנוהגי המסורתי. לפי דרך קיומו המסורתי אין כמעט ביום כיפור תשתית שאדם חילוני יכול לחבור אליה בנוחות. ודאי בגלל אופיו זה לא זכה יום כיפור ליצירתיות חילונית משמעותית, דוגמת זו שהיתה בחוגי ארץ ישראל העובדת בפסח ומועדי ישראל אחרים (שפירא תשנ"ז). יום כיפור היה בעיה בחוגים אלה ולכן שנים רבות, דווקא בתקופת היצירתיות הסמלית הגדולה של ישראלים-חילונים, כמעט לא עסקו בו.

למרות ההקפדה המועטת, ביחס לפסח, על הציון המסורתי של יום כיפור בהווי של ישראלים-חילונים, גם למועד הזה נוכחות גדולה, שאין הממצא הגולמי של הסקר הנ"ל מבטא. המאפיין הבולט לנוכחות זו הוא ההימנעות משימוש בכלי רכב ביום כיפור. הערים בארץ משנות את אופיין הציבורי. יש אף לחץ אלים לוותר על כלי רכב. ביום כיפור, בני נוער מהשוליים העברייניים מידים אבנים במכוניות נוסעות. היום קיבל פרהסיה חילונית ייחודית משלו. על רקע השבתת הרכב מקיימים בני נוער התכנסויות של שכבות גיל בכיכרות מרכזיות, וילדים שועטים באופניים. לשום מועד מסורתי אחר אין קלסתר ציבורי כה ייחודי, חילוני מובהק, אך אופייני ליום אשר מושבת מתנועה ממונעת. המציאות הזו מעלה שתי שאלות: האחת, במישור פוזיטיבי: גם אם אין צמים, מה עושים בני אדם במרחב הפרטי שלהם ביום זה? השאלה האחרת, על מישור המשמעות והתוכן: כיצד מבינים בני אדם את העשיות וההימנעות המיוחדות שלהם ביום זה?

בדומה לעיוני בחג הפסח, נעזרתי בשאלות אלו בסמינר שלי באוניברסיטת תל-אביב, שעסק בגווני היהדות הישראלית. עם פתיחת הקורס בתשנ"ח הטלתי על התלמידים לתאר בקצרה את האופן שעבר עליהם יום כיפור, שחל כמה שבועות לפני פתיחת הלימודים. הנחיתי את התלמידים לתאר במפורט את מעשיהם ואת סביבתם החברתית, במועד ולקראת המועד. הם התבקשו להתמקד בתיאור זירות הפעילות שלהם, ובתכנים של פעולותיהם מבחינה תרבותית ורגשית. כל התלמידים עמדו במטלה, מלבד אחת, שהיתה בעלת רגשות והתעניינות רליגיזיים מפורשים. היא בילתה את היום בצום, עם ספרי קודש בלבד, ולא רצתה לדווח. על סמך הדיווחים הכנתי טיוטה של החיבור הנוכחי. חילקתי עותקים בין התלמידים, ולקראת סוף הקורס הטלתי עליהם להעיר הערות על הטיוטה מכמה בחינות, ומיוחד מבחינת הנאמנות שלה למה שחוו. הרקע של כמעט כל תלמידי הוא חילוני. הם באמצע שנות העשרים שלהם, משכבה של תושבי המרכז. אני מניח שתלמידי מהווים חתך

במציאות מיוחדת של משפחה דתית. בעיון הזה שימשו אותי אם כן הדיווחים של 21 תלמידים, ונתגלה בהם שפע של דפוסי התנהגות, מגוון הרבה יותר מממצאי הסקר הסטטיסטי. אפשר למקם דפוסי אלה על פני רצף תיאורטי, מקוטב המסורתיות עד קוטב החילוניות. אין זה מפתיע שהמסורתיות אינה מתגלה בתיאורים, שכן הכותבים הגדירו עצמם כחילונים. איש מהם לא השתתף בטקס בבית-כנסת במלואו, תוך הקפדה על כל דיני הצום ושאר המנהגים. אבל שורדים של מסורתיות ושל רתיות נמצאו, ונעמד עליהם עתה.

הדפוס הרליגיוזי

הדפוס הכולט בנוהג יום הכיפורים המסורתי הוא הרליגיוזיות, דהיינו, הדתיות כהתייחסות לאל טרנסצנדנטי, הישות שמעבר למציאות המוחשית. אני בוחר את השימוש במושג "רליגיוזי", כי אין הוא כולל תכנים חברתיים שגלויים למושג "דתי" בקונטקסט היהודי והישראלי. בציון יום כיפור בדרך המסורת, הדפוס הרליגיוזי מרכזי יותר מכל חג אחר. בתקופה הפורמטיבית של היישוב נאחזו אנשי ארץ ישראל העובדת בתכנים הנלווים, ועיצבו את רוב החגים מחדש ברוח חילונית-לאומית. אך בחידוש יום כיפור לא הצליחו, בגלל הדלות היחסית של התכנים הלא-רליגיוזיים.

הזירה המובהקת לביטוי של רליגיוזיות ביום כיפור הוא בית הכנסת. מהכותבים, שלוש תלמידות ביקרו ביקור קצר בבית-הכנסת. אחת, שצמה, גיסחה זאת באופן משפחתי, כ"ביקור אצל אבא בבית הכנסת". אחרת, שלא צמה, הלכה בסוף היום לביקור חטוף בבית כנסת, כנראה במסגרת טיול בעיר עם חברים. כותבת שלישית, שצמה חלקית, הלכה בסוף היום "לשמוע שופר", כדבריה. סיכום דל זה מציין את המשקל שמייחסים הכותבים לבית הכנסת ביום הכיפורים.

המעשה הקשה והאקזוטי של הצום משיק לרליגיוזיות. לצום היתה נוכחות ניכרת בתיאורי הכותבים. כשמונה (2) העידו שצמו ביום כיפור, ועוד שניים מסרו שצמו באופן חלקי. רוב הצמים ציינו זאת בפשטות, כדבר שבנוהג, או כדבר שהתחנכו לו בבית. שתי כותבות ביטאו מוטיבים רליגיוזיים בקשר לצום. אחת התבטאה בלשון יהודית קלאסית, שיש לה "אמונה ביכולת הטיהור של יום". כותבת שיש גם העלתה מוטיב רליגיוזי-עממי, "שניתן להשפיע בעזרת הצום", וכן מוטיב אינדיבידואליסטי מודרני, "הצורך לעמוד בהצלחה מדי שנה במבחן הצום". הצום נתפס כאן כאתגר אישי, והרי לפנינו ביטוי ליצירתיות סמלית-חילונית משולבת בנוהג המסורתי של הצום. הכותבת השנייה שגילתה רליגיוזיות התוודתה על "תחושת פחד שמא יקרה לי, או למישהו קרוב לי, אסון כלשהו במידה ולא אצום". מעשה

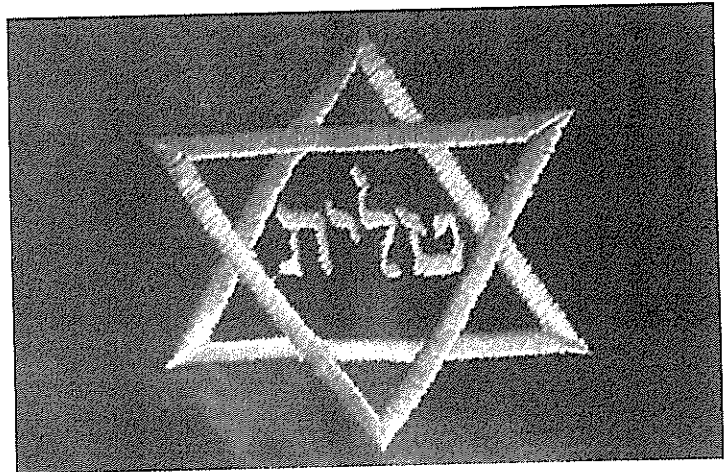
אופייני של האוכלוסייה הישראלית-חילונית, אף כי רק בקבוצת גיל מסוימת.

המורה בקורס היה שונה, ודתיותו גלויה. היו תלמידים שפערו זה הטריד אותם. תלמידה אחת שאלה אותי אם ייגרע ערכה של עבודה שתתאר התנהגות חילונית ביום כיפור. תלמידה אחרת הוסיפה לדיווח שלה הערת התנצלות בכתב, "אני מקווה שעבודה זו לא פגעה בכך כאדם דתי". הערות חרדה אלו מעלות אפשרות שהתיאורים שקיבלתי מוטים למסורתיות-יתר בגלל הנוכחות שלי. באמצעות הדיווח האחר, הערות התלמידים על הטיוטה, ניסיתי לעמוד על טיב ההטיה שחולל המעמד שלי אצל הכותבים.

15 מהם התייחסו באופן מפורש לשאלתי בדבר מהימנות הטיוטה. ששה ציינו שהטיוטה משקפת את המציאות, ואחד סבר שאין בטיוטה שום חידוש. בכך הצטרף לדעה הראשונה. חמשה סברו שהטיוטה מעלה תמונה מסורתית מדי, ושלווה סברו שהתמונה חילונית מדי. בנקודה אחרת חלקו עשרה כותבים על טענה שלי בטיוטה, שאין התנגדות ציבורית להשבתת התנועה ביום כיפור. הכותבים הסתייגו, וטענו שאכן השבתת הרכב כפוייה עליהם. אחד אף סבר שקיים חוק האוסר שימוש ברכב ביום כיפור.

חומר זה משמעותי, כי הוא מעיד שלפחות בסוף הקורס, התלמידים היו נינוחים עם המורה ולא חששו לחלוק עליו. לכן אפשר לקבל

תלמידה אחת דיווחה.
שבמשך כל השנה היא
שומעת ממכרים, הנפגשים אך
לעיתים רחוקות את האמירה
"ניפגש ביום כיפורו"

את הערכותיהם גם בדבר מידת הנאמנות של הטיוטה למה שעבר עליהם. ההערכות אינן מעידות על הטיה עקבית בכיוון מסוים.

מתוך 25 תיאורים שכתבו התלמידים (1), היו שלושה של תלמידים ששהו בטיולים בחו"ל בתקופת החגים, ותיאוריהם עסקו במציאות שונה מזו המעסיקה אותנו כאן. היה גם דיווח אחד שתיאר את המועד

בנים
ועד
אך
יעי.
דרך
אדם
יפיו
זית,
יסח
שור
קא
של

ציון
ים,
למי
נזר
ים
לים
יים
יום
זת
יל:
ום
יי,
עה
ת,
בני
ת,
ים
ום

לו
ני
ח'
דר
זת
ש
זת
ת
ת,
ז,
ה,
ה
ז,
ת
ת
א
ה
ך

הסעודה שלאחר הצום. יש שבאו ממרחק כדי להשתתף בסעודה המשפחתית. שלושה כותבים אמרו שההתכנסות היתה גדולה יותר מהמשפחה הגרעינית, וכללה קרובים שאינם חיים באותו משק בית. ששה כותבים עמדו על חשיבות טיב הסעודה המפסקת. היו שהשקיעו בסעודה עשירה, שהוגשו בה כמה סוגי בשר. במשפחה אחת אף צמצמו באכילה ביום שלפני התענית (בניגוד למסורת), "כדי שיישאר מקום לסעודה המפסקת".

הנתונים האלה מאלפים, על רקע המספר הקטן של אלה שהקפידו על קיום הצום. העדויות על סעודות משפחתיות סביב הצום, שנועדו, על פי המסורת, לשרת את הצום ולאפשר את קיומו, רבות יותר מהעדויות על קיום הצום. מתגלה דפוס של ציון המועד דרך מאפיינים שלפי המסורת הם נלווים לעיקרו של יום זה, כמו הכינוס סביב שולחן הסעודה. מסתבר שהדגשת המשפחתיות היא פיתוח ישראלי-חילוני של מוטיב, שגרעינו מצוי במסורת, לציון המועד. התלמידה הרליגיוזית שהזכרתי לעיל, שסירבה לחשוף את הפרטיות שלה בדיווח בכתב, ביטאה זאת, מאוחר יותר, בקיצוניות אינדיבידואליסטית בהערותיה לטיוטה:

"אדם המקיים את מצוות יום כיפור במלואו זקוק פחות לצד המשפחתי והחברי, שהרי הרעיון המרכזי הנו עריכת חשבון נפש... אין צורך בחברה לשם כך."

דפוס ההסתגרות

דפוס בולט אחר בתיאורים הוא ההסתגרות בפרטי. 16 כותבים תיארו הכנות שלהם ליום כיפור, שבו התעתרו להסתגר במידה רבה ולהתנתק חלקית מסביבתם הרגילה. יש כותבים שהתבטאו על המועד כעל "השעמום הגדול", ועל הצורך "להעביר את הזמן", "לשרוף את הזמן". כותב אחר, שחברים באו לבקר, סיכם את היום בדיווח שלו:

"אני חושב לעצמי כמה נעים להרטיב את הגרון, וכמה טוב שלא הייתי לבד ביום כיפור".

לאנשים אלה נחוץ להתגבר על מה שתלמידה כינתה "יום מבובז ומיותר", ואחרים "יום עצוב", "היום המעיק ביותר בשנה". דפוס ההתנהגות שלהם הוא מסתגר וביתי. בין המסתגרים היו כאלה שצמנו אלה בילו שעות ארוכות בשינה. כמעט הכל עשו הכנות להעביר את הזמן: עיתונים וספרים לקריאה, חוברות תשבצים, משחקי קלפים, ובמיוחד סרטי וידיאו.

כותבת אחת העירה, אולי באירוניה, שעסקה ביום כיפור כ"עיון מעמיק בעיתוני החג". ההסתגרות כללה לפעמים יסוד של נוסטלגיה. כותבת סיפרה ששהתה לבד בביתה, ובין השאר עסקה ב"נבירה נוסטלגית" בחפציה. אחרת העידה שחשבה על חייה ועתידה. כותבת אחת ביטאה את צפייתה לסיום היום, כציפייה "לחזרה לציוויליזציה", כשתוכל "להיכנס

הצום גם קיבל משמעות אינדיבידואליסטית חילונית לגמרי אצל כותבים. "הזדמנות להתחיל דיאטה, ניקוי הגוף", כפי שהתבטאה תלמידה. מוטיב מרכזי מסורתי אחר של יום כיפור הוא יישור הדורים בין בני אדם. כותבת אחת סיפרה שערב יום כיפור ביקשה סליחה מחברה.

דפוס המשפחתיות

דפוס התנהגות הרבה יותר בולט, לציון יום כיפור, הוא הדפוס משפחתי. 12 כותבים עמדו על המאפיין הזה של המועד, וציינו שיום כיפור הוא בשבילם חג משפחתי, שמתכנסים בו. הכותבים הביעו סיפוק מעצם השהייה עם הורים ואחים. כותבת אחת ניסחה זאת כך:

"לפתע מתפנה מקום, יום שלם ניתן לשבת עם חברים ועם משפחה ולשוחח, להקשיב, לדון, לברר. לדעתי, זו התחברות של חלק גדול מהחילונים אל היום הזה".

אחדים נהנו משמיעת סיפורים מפי הוריהם על ילדותם. תלמידה אחת סיפרה ששמעה על יום הכיפורים של שנת 1973. יש מי שעלעלו בתצלומי משפחה בבית אחד ציינה הכותבת שהדליקו "נרות נשמה" לזכר נפטרים, לפי המסורת. כותבת שביקרה בבית כנסת ניסחה זאת באורה המשפחתי שהזכרתי.

הביטוי המוחשי הבולט של המשפחתיות היא הישיבה לסעודות הנלוות לצום, בתחילתו וסופו. 14 כותבים ציינו את הסעודה המפסקת, ו-11 את

העדויות על סעודות משפחתיות סביב הצום, שנועדו, על פי המסורת, לשרת את הצום. רבות יותר מהעדויות על קיום הצום

יום הכיפור החילוני מוזמן לצעירים ממעמד ומוך. המקנאים בבעלי רכב מהיר ויוקרתי, אפשרות לנכס את הכביש

ארוכה ברגל. כותבת אחת רצתה לעשן בעת הטיול הלילי, וטרחה ומצאה פינה שבה לא תיראה. הנוהג הזה מצטרף למוטיב ההתחשבות. אצל כותבים אחרים הפכו הטיולים בהמשך הלילה למפגשי אירוח חברתיים מצומצמים בבתים פרטיים. כמה כותבים סיפרו שהשתתפו במפגשי אירוח פרטיים בלבד. היו שדיווחו כי במפגשים האלה נכחו צמים ולא-צמים, והלא-צמים התחשבו בצמים ולא הגישו בנוכחותם כיבוד. היו גם שדיווחו על מי שצם מתוך התחשבות והשתתפות בכך או בת זוג צמים.

דפוס המפגשים החברתיים, על שני סוגיו, הופיע אצל כמחצית מהכותבים. מתברר שמבוגרים מעדיפים מפגשים ביתיים, ובני עשרה ועשרים מפגשים המוניים. יש מפגשים הניחנים במידה של קביעות, ומתקיימים שנה אחר שנה. תלמידה אחת דיווחה, שבמשך כל השנה היא שומעת ממכרים, הנפגשים אך לעתים רחוקות (למשל, חברים לכיתה לשעבר), את האמירה "ניפגש ביום כיפור!". המפגשים ההמוניים משיקים לנוהג חילוני אחר, של ילדים ובני נוער, לרכב על אופניים בהמונים בעורקי תחבורה מרכזיים. כותב אחד, שאמר כי לא צם, העיר:

"טוב מאוד למדינה שיום אחד בשנה לא תהיה בו תנועת מכוניות בכבישים. יש ערים בעולם המאמצות רעיון זה מתוך אילוצים סביבתיים. כאן זה מתוך בחירה. בנוסף, לא נורא אם יום אחד בשנה לא תראה רק מנגלים ואנשים אוכלים מסביבך".

כותבת אחרת, שלא צמה, דיווחה על הכנותיה ליום כיפור. אלה כללו איסוף סרטי וידאו וספרים והתקנת אופניים. טעמיה היו: "הצטרפתי לילדים ברחובות ורכבתי על אופניים לחברים. תל-אביב מדהימה ביום כיפור. היה תענוג לרכוב ברחובות השקטים. הניכור היום-יומי נעלם, ומרחבי הכטון נשארו לשימושם הבלעדי של התושבים".

המוטיב העיקרי בתיאורי שני הכותבים הוא הומניסטי-אקולוגי, הכמיהה לשלוט, ולו באקראי, בסביבה, שבדרך כלל נשלטת בידי כוחות אדירים.

כותבת אחת העירה, אולי באירוניה, שעסקה ביום כיפור "ביעון מעמיק בעיחוני החג"

למכונית ולנסוע לבלות כפאב הומה אנשים ועם מוסיקת רוק". כותבים אחרים העירו, שהשתדלו להפעיל מכשירים בביתם בעוצמה נמוכה, לא להפריע לדיירים אחרים בכניין מגוריהם. אחד הגיף את תריסי דירתו כדי שהטלוויזיה הפועלת לא תיראה.

בדפוס המסתגר, ככל שהוא זר למסורת, אפשר לאתר עקבות של הסמלה מסורתית. בדפוס המסתגר הביתי מצוי משהו מהמבנה העקרוני של ציון המועד באופן רליגיזי, כי ההינתקות הארעית משגרת חי החברה ("הציוויליזציה") היא מאפיין יסודי של המועד (לניתוח המבנה של יום הכיפורים מנקודת ראות אנתרופולוגית, ראה דשן, תשנ"ח א'). בהסתגרות הביתית, "המשעממת", "המעיקה", "המרוחקת מציוויליזציה", מצויה הומולוגיה (התאמה מבנית) למועד כפי שהוא במסורת. יתרה מזה, מוטיב ההתחשבות כוללת שהתנהגות חילונית אולי מפריעה להם, גם הוא בעל משקל. הינורות מכמה התנהגויות רגילות, רועשות, ממונעות, וגילויי התחשבות, היא כנראה ממהותו של יום הכיפור החילוני.

דפוס המפגשים

שבעה כותבים דיווחו על השתתפות במפגשי רחוב אקראיים-המוניים, בסגנון בני נוער הנפגשים בכיכרות בערים בליל יום כיפור. כמה כותבים ציינו זאת כמנהג ממש: "בליל יום כיפור נהוג בעירי לטייל ברחוב הראשי... זו מסורת עתיקה", "הפכתי את ליל יום הכיפורים למפגש חברתי". נוהג זה מהווה דפוס רווח שלישי של ציון יום כיפור של ישראלים-חילונים. למרות החילוניות שבהם, מפגשי הרחוב אינם נקיים לחלוטין מסממני מסורת, במיוחד עצם ציון המועד בהתכנסות, והעדר השימוש בכלי רכב כדי להגיע למקום ההתכנסות. יש כותבים שדיווחו על הליכה

Ball) שתועד אצל מהגרים סוציאליסטים בכרכי המערב בסוף המאה ה-19, ראה צ'ריקובר 1961, ע' 246-261). אחד הכותבים שלא צם דיווח על אכילה לא מסודרת, "די בחטף ללא השקעה בהכנות". זו עדות לכך, שאצל מי שאינם צמים קיימים לפעמים דפוסי אכילה מגוונים, בחלקם אולי מיוחדים ומעוצבים על ידי המועד.

היו שדיווחו כי במפגשים חברתיים נכחו צמים ולא-צמים, והלא-צמים התחשבו בצמים ולא הגישו בנוכחותם כיבוד

בקבוצה שלנו היו שני מקרים המציינים נטייה לקוטב החילוני של חיסול. תלמידה אחת, בעלת רקע קיבוצי, דיווחה על נסיעה עם חברים לבלות בחוף הכנרת:
"רציתי לנסוע לכנרת לעשות על האש, לשמוע מוסיקה ולעשות חיים... אוירת יום כיפור לא תצליח

כמוטיב זה יש לראות אלמנט של יצירתיות סמלית-חילונית מקורית, של הזרמת משמעות חדשה לנוהג המסורתי של השבתת התנועה הממונעת. בתובנה זו יש אולי כדי להסביר תופעה תמוהה וקבועה: אירועים מכוערים ומסוכנים של ירודי אבנים על מכוניות חולפות בעורקי תחבורה ראשיים (מעל הגשרים להולכי רגל ליד כביש גהה). האלימות לכאורה-דתית הזו אינה אלימות של חרדים. ירודי אבנים נעשים בידי צעירים משכבות אחרות, ובפרט מרקע סוציו-אקונומי נמוך. מה מביא אותם לאלימות ייחודית זו? אפשר לשער, שגם כאן פועל רצון לשלוט על מרחב. יום הכיפור החילוני מזמן לצעירים ממעמד נמוך, המקנאים בבעלי רכב מהיר ויוקרתי, אפשרות לנכס את הכביש. אך השערה זו נזקקת לתמיכה מפני המעורבים.

דפוס החיסול

ככל הדפוסים שראינו עד כה שררו נוהגים ייחודיים ליום כיפור. בחלקם הם היו מעוגנים במסורת ובחלקם חידושים ישראלים-חילוניים. גם ראינו הזרמה של משמעותות חדשות למעשים מסורתיים. יש גם אפשרות

להצפין ער שם".

החבורה הקפידה להגיע ליעדה לפני תחילת הצום. למחרת הם נסעו בחזרה רק בערב. הכותבת מתארת את השהות במקום כליל יום כיפור:
"כשירד החושך היתה לי תחושה מוזרה, 'מה עושים עכשיו? אין כאן כלום. לא טלוויזיה, לא וידיאו, ללמוד אי אפשר, חשוך ואין אור'. יום הכיפורים,

תיאורטית לחיסול פיזי של מעשים מסורתיים, עד כדי מחיקת המועד כולו. היו בריווחי הכותבים סימנים לכך, אך כמו בדפוסי הקוטבי המנוגד, הרליגיוזי, דפוס החיסול לא היה שכיח ולא מגובש. כותבים לא דיווחו על התעלמות מהמועד ועל התנהגות בו כביום רגיל. גם לא היה סימן לנוהגים של התרסה אנטי-דתית, נוסח "נשף של יום כפור" (Yom Kipper)

שכל כך ניסיתי לברוח ממנו, התגנב לי מהרלת האחורית. שוב התחושה הזאת הקשה! ישבנו כולם ביחד באין מעש. היינו רק אנחנו כחוף הזה, בלי שום דבר מסביב. בלי עבודה, לימודים, משפחה, טלוויזיה. התחלנו לדבר. שאלנו אחד את השני שאלות על עצמנו. אנשים נראו לי אחרים מתמיד, טובים יותר, חלשים יותר, לא כל כך שמחים ומרוצים כמו תמיד. אל הלילה הזה התנקזו האכזבות שלנו, הכעסים, הפחדים, העצב..."

הכותבת מסכמת:

"יום כיפור כאילו כפה עצמו עלי... חוסר הנחות, האוכל שנגמר בשלב מסוים, החום. האווירה הכאילו-מחאתית נסתיימה בקול דממה, כשכולם ארזו את החפצים בדרך חזרה הביתה".

המוטיבים האינטרוספקטיביים של הכותבת מהותיים ליום כיפור המסורתי. חילוניות מוחלטת, במובן שהוכרתי, אין כאן.

התיאור הקיצוני האחר גם הוא של תלמידה שבאה מקיבוץ. היא השתתפה במסיבת חברים מתוכננת, על מאפינייה: מוסיקה רועשת ואכילה. הסיבה למסיבה לא היתה קשורה במועד, אלא בנסיעה קרובה של חבר לטיול בחו"ל. אף שבדינור

אין מאפיניים רגשיים כמו בזה שלפניו, גם כאן יש מוטיבים קשורים למסורת: תחילה התנהל ויכוח בדבר השמעת מוסיקה ועלה שיקול שהפעם יש להנמיך את העוצמה, כדי לא להפריע לשכנים. אחר כך התנהלה שיחה ממושכת על ענייני דת וחברה. הכותבת מסכמת:

"עבורי השיחה על נושא שכזה, שהחלה בעקבות ויכוח על מוסיקה רועשת ביום כיפור... היתה טבעית ביותר, כחלק מיום שהקדשתי לחשבון נפש ולבחינה מחודשת של חיי".

בתיאורים אלה, הקיצוניים מבחינה חילונית, אנו עדים לצעדים לקראת חיסול, אך לחיסול סופי אין הם מגיעים. יש כאן מסיבת חברים מתוכננת ומסודרת, אך מופיע בה מוטיב ההתחשבות בצמים, והתוכן המיוחד של שיחת המשתתפים. יש כאן נעימה של חיסול המועד באמצעות נסיעה לטיול, אך גם בו נמצא מוטיב ההתחשבות, ותוכנו של היום נכח במחשבתה של הכותבת.

אצל הנחקרים נמצאו שלושה דפוסי התנהגות עיקריים: דפוס המפגשים, דפוס ההסתגרות ודפוס המשפחה. דפוסי ההסתגרות והמשפחתיות אינם עומדים בסתירה לכמה מהיסודות המסורתיים של יום כיפור, המרחיקים בני אדם משגרת החיים. מה שמרחיק את הנחקרים, בעלי דפוס ההסתגרות, מיסודות הסתגרות ומשפחתיות שבנוהג המסורתי הוא עיצוב הדפוסי האלה בדרך אופיינית לישראלים-חילונים.

הדפוסי שנוהגים ישראלים-חילונים אינם סותרים זה את זה בפועל. הם יכולים לדור יחד אצל אדם אחד ולבלוט יותר בשעה זו או אחרת של היום. כאשר לדפוס המפגשים, גם אם הוא רחוק מנוהג יום כיפור המסורתי, אין בו מניעת הרחיקה, הגלומה בקבוצת חברים הנוסעת לטיול דווקא ביום כיפור, או עורכת מסיבת חברים מסודרת (דפוס החיסול). בדפוס המפגשים אין מוטיב של יציאה וניתוק מחיי שגרה, שהוא מיסודות יום כיפור המסורתי. זה ההבדל העקרוני בין שני דפוסי ההתנהגות החילוניים המובהקים, דפוסי המפגשים וההסתגרות.

ראינו גם שני דפוסי לא רווחים: דפוס החיסול והדפוס הרליגינזי המנוגד לו. אפילו בדפוס החיסול אין לראות חילוניות מוחלטת, כי גם בו יש נוכחות, ולו נרמזת, של המועד. ראינו בתיאור דפוס זה ביטויים שהשיקו לדפוס הרליגינזי. דפוס החיסול והדפוס הרליגינזי יכולים להימצא גם בשלושת הדפוסי הרווחים. היו בין הנחקרים אנשים שצמו, וביקרו בבית כנסת, וגם פעלו בדפוסי הרווחים. הם השתתפו במפגשים, כבילוי פרטי ובהתכנסות משפחתית. עיון זה בנוהגי יום כיפור נעשה על רקע עיון דומה על נוהגי ליל הסדר. לאור זאת ראוי לשים לב במיוחד לדפוס המשפחתי. זה מתגלה כאן כחשוב, אך בהחלט לא דומיננטי. לכל אחד מדפוסי ההשתתפות העיקריים, המפגשים, ההסתגרות, המשפחה, חשיבות דומה. לעומת זאת, בציון ליל הפסח היה המוטיב המשפחתי דומיננטי. גם שם מצאנו המשכיות מסורתית בולטת. כמעט לא היה מי שערך רק סעודה משפחתית ולא ניסה לשלב משהו מקריאת הטקסט המסורתי של ההגדה. גם לא היה מי שהעלה על שולחן הפסח פריטי חמץ גלויים. בהשוואה, ציון יום כיפור של ישראלים-חילונים הרבה יותר רחוק מהמסורת. הסיבה לניתוק היא, שיום כיפור המסורתי הוא דל בתוכן משפחתי. לכן אנשים שהתנערו מתכניו הרליגינזיים והאחרים מתקשים למצוא בו נקודת אחיזה ולהמשיך ולקיימו. בעיון בחגיגת הפסח בלט חילול סמלים מסורתיים, ביטויי ליצנות וסרקוזם, במהלך הטקס. הסברתי שזו חתירה של החוגגים לפרשנות של הסמלים, שתאפשר לקיימם כאנשים חילונים הרוצים בחגיגה משפחתית. הניתוק הרב יותר של יום כיפור מההווה של ישראלים-חילונים חוסם יצירתיות מחלת כזו. לעומת זאת, ראינו כמה סימנים ליצירתיות מחדשת בחומר שלפנינו, ובפרט המוטיב של האקולוגיה, המוטיב הגופני המטהר, והאתגר האישי. דפוס ההסתגרות בבית ביום כיפור יוצא-דופן בתרבות החג הישראלית. בדרך כלל ישראלים-חילונים פורצים בשבתות וחגים בהמוניהם לאתרי נופש ולמקומות ציבור. ביום כיפור, האפיון הבולט הוא ההימנעות משימוש ברכב פרטי. דפוס ההסתגרות כרוך בנוהג זה. אך אין לטעון שההסתגרות היא חסרה משמעות עמוקה יותר. אין מחאה משמעותית על

יום כיפור הוא המועד הדתי הצרוף ביותר בלוח השנה היהודי. יש לו אך מעט תוכן לאומי. ואין לו כלל תוכן עונתי-טבעי. גם החוכן המשפחתי מועט

(1) אלה הכותכים ואני מודה להם: אורית אדר, בשמת אלמגור, ניצה אריאל, לימור בורנו, רן ברכה, נוגה גאני, מירב גוטליב, שירה דותן, קרן דינור, יפעת טובי, קרן יולדוס, קרן יינן, שלי מור, אילת מזרחי, מור נחמני, יוסי נסים, מיכל נסים, ענת סלומון, קרני פלר, פני פנץ, קרן פרידמן, אודל קומיסר, מיכל קשוק, שרון שנער, שחר שפר. מלבד תלמידי המוזכרים להלן נתונה תודתי לחברים שהעירו על הטיוטא: חנה הרצוג, יוחנן פרס ומשה שוקד.

(2) אני מציין את המספר בהיסוס, כי שני כותבים לא ציינו בבהירות איך נהגו בקשר לצום. לא מנתי אותם בין הצמים.

(3) בכך אני מתכוון לדיווחים הראשונים, הספונטניים, של התלמידים. לאחר שקראו את הטיטה למאמר, שבה הופיעה הקביעה הזו, העירו עשרה קוראים, שלדעתם ההימנעות משימוש ברכב נובעת מכפייה.

הפניות

דשן, ש' (תשנ"ח א'). חידת "כל נדרי": ברור אנתרופולוגי. בתוך מ' שוקד וש' דשן (עורכים), החוויה הבין-תרבותית, עמ' 66-76, תל-אביב: שוקן.

דשן, ש' (תשנ"ח ב'). "ישראלים-חילונים בליל הפסח: צילה של משפחתיות על סמלים דתיים". מגמות ל"ח, 528-546.

דשן, ש' ושוקד מ' (תשמ"ד). לימודי יהדות המזרח בחברה הישראלית. בתוך ש' דשן ומ' שוקד (עורכים), יהודי המזרח: עיונים אנתרופולוגיים על העבר וההווה, עמ' 11-26, תל-אביב: שוקן.

לוי, ש', לוינסון, ח' וכ"ץ, א' (תשנ"ד). אמונות, שמירת מצוות ויחסים חברתיים בקרב היהודים בישראל, ירושלים: מכון גוטמן למחקר חברתי שימושי.

שפירא, א' (תשנ"ז). המוטיבים הדתיים של תנועת העבודה. בתוך א' שפירא, יהודים חדשים, יהודים ישנים, עמ' 248-275, תל-אביב: עם עובד.

Deshen S., (1995), The study of Religion in Israel Social Science. In S. Deshen, C.S. Liebman and M. Shoked (eds), Israeli Judaism: The Sociology of Religion in Israel, pp. 1-17. New Brunswick, NJ.: Transaction Tcherikower, E. (1961). The Early Jewish Labor Movement in the U.S. New York: Yivo Institute.

השבתת התחבורה הפרטית, לא כל שכן התחבורה הציבורית, וגם בתומר שהובא לפני לא היה ביטוי בכיוון זה (3). ההשבתה, על הכרוך בכך, נסבלת, ואולי אף מקובלת.

תיאורי תלמידי את ליל הפסח, ששימשו אותי במחקר הקודם, משקפים לא רק את הכותבים, אלא גם את בני הדור המבוגר יותר, שהסבו יחד אתם. בשונה מזה, התיאורים של יום כיפור משקפים את הכותבים בלבד. התיאורים והסיכום שלי מבטאים באופן ממוקד יותר מתיאורי הפסח, את טיב היהדות של ישראלים-חילונים בני הדור הצעיר.

ציון ליל הפסח הישראלי-חילוני אופיין בנינוחות, שאפשר היה לקשרה ליסוד המשפחתי. בציון יום כיפור הישראלי-חילוני שוב מצאנו נינוחות. אבל הפעם אין לקשור זאת בסביבה משפחתית, המכוונת לקיום הנוהג המסורתי. מכיוון שציון יום כיפור שראינו מנותק הרבה יותר ממשפחתיות, שורשי הנינוחות עם נוהגי המסורת מצויים אצל הצעירים עצמם.